

УДК 336.773(477)

Гончаренко В.В.

Особливості історичних моделей української кредитної кооперації

Після майже шестидесяти років забуття Указом Президента № 377/93 від 20 вересня 1993 року було започатковано процес відродження в Україні кредитних спілок – кооперативних форм фінансової самопомоги населення. Поширені в усьому світі, але маловідомі не тільки широкому загалу українського народу, а й науковим колам, кредитні спілки стали новим явищем у фінансово-кредитній системі України. Тому процес їх відродження потребує розробки суттєвої науково-теоретичної бази.

Кредитна кооперація є досить новою, малодослідженою в українській економічній науці темою. Після ліквідації в 30-х роках розгалуженої системи кредитних кооперативів, наукові дослідження із цієї проблематики фактично не проводились. До кооперативної тематики повернулись лише в 90-х роках. Серед небагатьох існуючих робіт варто відзначити монографію А.Г.Морозова "Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу" (Черкаси, 1993), монографію В.І.Марочка "Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929)" (Київ, 1995), брошуру А.О.Пантелеймоненка "Українська кредитна кооперація в минулому" (Київ-Полтава, 1999). В цих роботах детально проаналізовані історичні аспекти розвитку української кредитної кооперації. Економічні та організаційні механізми діяльності, особливості українських моделей кредитної кооперації в минулому, їх відмінність від західноєвропейських моделей до сьогодні залишаються малодослідженими.

У зв'язку з цим, описані у статті особливості діяльності кредитних кооперативів в минулому, відношення до них з боку держави можуть бути використані в процесі побудови в Україні сучасної ефективної національної системи кредитної кооперації. "Нове – це добре забуте старе". І ця давня істина допоможе знайти практичне застосування відображеним у статті механізмам діяльності історичних моделей української кредитної кооперації в сучасних українських кредитних спілках.

Кредитна кооперація в Україні зародилась під впливом ідей кооперативного кредитування, які виникли в Німеччині у вигляді "сільських кас"

Ф.Райфайзена та "народних банків" Г.Шульце-Деліча. Першим кредитним кооперативом в українських землях, які перебували у складі російської імперії, стало міське ощадно-позичкове товариство (типу Шульце-Деліча), засноване ремісниками та купцями м.Гадяч на Полтавщині. Воно виникло в 1869 році та проіснувало до 1919 року [2, с. 69]. На західно-українських землях першим міським кредитним кооперативом (типу Шульце-Деліча) стала ощадно-позичкова каса "Віра", яку організував у Перемишлі Теофіл Кормош [2, с. 139]. Створення сільських кредитних товариств райфайзенівського типу на території України, яка знаходилась у складі російської імперії, стало можливим лише в 1895 році після прийняття закону "Про установи дрібного кредиту", який заклав можливість заснування кредитних кооперативів не тільки на пайовій, а й на безпайовій основі. В 1895 році в селі Іванківцях Прилуцького повіту на Полтавщині виникло перше на всю російську імперію кредитне товариство райфайзенівського типу.

Кредитні товариства засновувались та розвивались дуже швидко, бо мали змогу отримувати значні кредити в державному банку в основний фонд (ощадно-позичкові товариства не мали права на такі кредити, але могли отримувати кредити від земств, які, в цих випадках, виступали їх опікунами). Для нагляду за кредитними товариствами державний банк створив спеціальний "ІХ відділ". У 1904 році був прийнятий новий закон, який доповнював попередній (від 1895 року). На підставі цього закону було утворено Управління в справах дрібного кредиту, яке діяло як самостійний департамент Міністерства фінансів, а "ІХ відділ" при державному банку був ліквідований. Управління опікувалось всіма установами дрібного кредиту та було урядовим відомством для кредитної кооперації, яке постачало грошові кошти та здійснювало контроль за діяльністю. Державний банк та державні ощадні каси мали виділяти кошти для надання установам дрібного кредиту довготермінових позик. Для завідування й нагляду за розподілом цих коштів при Управлінні був організований Комітет у справах дрібного кредиту, а на місцях – губернські комітети. Законом 1904 року були створені інституції земських кас, яким надавалось право фінансувати та організовувати ощадно-позичкові та кредитні товариства. Однак, з появою об'єднань (спілок) кредитних кооперативів земські каси перестали відігравати для них помітного значення.

У розвиток закону "Про установи дрібного

кредиту” були розроблені та в 1905 році затверджені зразкові статuti кредитного та ощадно-позичкового товариств. Вони мало чим відрізнялись один від одного і закладали в російській імперії (в т.ч. й в Україні) основи діяльності кредитних та ощадно-позичкових товариств, які були окремими видозмінами товариств Райфейзена та Шульце-Деліча [3, с. 27].

У зразковому статуті кредитного товариства відзначалось, що воно має на меті полегшити своїм членам ведення господарської діяльності шляхом надання позик та прийняття на себе посередницьких (агентських) функцій для господарств членів товариства. Ощадно-позичкове товариство, крім цього, мало на меті також сприяти своїм членам у накопиченні заощаджень.

При створенні кредитні товариства мали визначити розмір основного капіталу, умови його набуття та використання, а ощадно-позичкові – розмір паю, що має внести кожний член товариства, а також інші джерела (якщо вони передбачались) для формування основного капіталу.

Про заснування кредитного або ощадно-позичкового товариства губернський або обласний Комітет у справах дрібного кредиту був зобов'язаний безкоштовно помістити об'яву в місцевій газеті. Крім цього, товариства звільнялись від сплати державного промислового податку, а його листування з державними установами, посадовими особами, а також завірення підписів членів звільнялась від гербового збору. Відсотки по ощадних вкладах, внесених у товариство, не підлягали обкладанню податком з доходів від грошових капіталів.

Кількість членів у товариствах не могла бути меншою 20 осіб. Членами кредитного та ощадно-позичкового товариств могли бути: повнолітні фізичні особи, які мали своє селянське господарство, ремесло або промисел; товариства, спілки, артілі та інші юридичні особи, які мали право одного голосу, як і фізичні особи.

Не могли бути членами товариства особи, які входили до іншого подібного товариства. Прийом у члени здійснювався на загальних зборах таємним голосуванням. Загальні збори могли передати право прийому в члени Раді товариства або Правлінню. Члену видавалась розрахункова книжка, в яку вписувалась сума відкритого йому кредиту, розмір особистої відповідальності по зобов'язаннях товариства та всі операції з товариством по паях, вкладах та позичках.

Члени товариства по його зобов'язаннях могли

нести необмежену (всім своїм майном) або обмежену (певною сумою) відповідальність. Вид та розмір відповідальності закріплювався в статуті. Максимальний розмір обмеженої відповідальності встановлювався при заснуванні товариства, але не міг бути меншим подвійної суми відкритого члену кредиту.

Ощадно-позичкове товариство мало основний капітал, який формувався із паїв та пайових внесків членів, пожертвованих або позичених товариству коштів та відрахувань від його діяльності. Розмір повного паю закріплювався в статуті товариства і не міг бути меншим десяти та більшим ста рублів. Пай вносився зразу при вступі або поступово шляхом часткових пайових внесків. Розмір та терміни обов'язкових пайових внесків встановлювались загальними зборами, але не могли бути меншими одного рубля на рік. Кожен член товариства міг мати не більше одного паю, розмір якого не міг зменшуватись порівняно з тим, що був записаний у статуті. Збільшення розміру паю допускалось за рішенням загальних зборів, але тільки у випадку, коли не менше половини членів мають повні паї. Застава та передача паю не допускалась. При виході із членів товариства пай повертався не раніше, ніж через три місяці після затвердження загальними зборами фінансового звіту за рік, в якому член вибув із товариства.

Кредитне товариство повинно було мати основний капітал, не менший однієї тисячі рублів, спосіб утворення якого визначався при заснуванні товариства. Цей капітал міг збільшуватись за рахунок цільових позик, пожертвувань та відрахувань від діяльності.

Обидва види товариств формували запасні капітали на покриття збитків. Крім цього, товариства за рішенням загальних зборів шляхом прийняття пожертвувань, добровільних внесків членів, відрахувань від господарської діяльності створювали різноманітні спеціальні фонди: для оборотів по посередництву, на погашення безнадійних позик, для видачі допомоги членам та їхнім сім'ям при нещасних випадках тощо.

Нормативні акти того часу зобов'язували кредитні та ощадно-позичкові товариства тримати частину своїх коштів (не менше 20% своїх зобов'язань, не включаючи до цього складу коштів основного капіталу) у вкладах на рахунках Державного банку або в державних цінних паперах, покладених на зберігання до державного банку.

Кредитні та ощадно-позичкові товариства могли приймати грошові вклади як від своїх членів, так і

від сторонніх осіб та організацій із зобов'язанням їх повернення в певний термін (депозитні вклади) або без встановлення терміну (вклади до запитання). Вклади могли носити цільовий характер чи мати певну умову. Товариства забезпечували таємницю вкладу. При прийнятті вкладу видавалась ошадна книжка вкладника. Розмір відсотків та інші умови вкладів визначались загальними зборами, або за їх дорученням, встановлювались правлінням товариства. Відсотки, отримані вкладниками по вкладах, до товариства не обкладались податком на доходи.

Товариства могли залучати кошти як від своїх членів, так і від сторонніх осіб. При цьому, зобов'язання товариства по залучених вкладах та отриманих позичках не могли більш ніж в десять разів перевищувати суму його основного капіталу.

Кредитне та ошадно-позичкове товариства могли надавати позички виключно своїм членам. Кожному члену товариства, виходячи з його благонадійності та довіри до нього, визначалась максимальна сума кредиту, яка могла б бути наданою незалежно від забезпечення, кількості та видів позик. Особливо встановлювалась сума позички, що могла бути видана під довіру. Встановлений ліміт кредитування записувався в розрахункову книжку. Будь-хто із членів товариства не міг отримати позичку вище встановленого товариством розміру. Зразковими статутами товариств обох видів встановлювався максимальний розмір позички, яка могла бути надана одному позичальнику – 300 руб., а для позик під заставу – 1000 руб. При отриманні позички позичальник давав розписку. Позички видавались лише за цільовим призначенням на термін: короткотермінові (до 1 року) та довготермінові (від 1 до 5 років). При вирішенні питання щодо надання позички рада або правління зважували, наскільки мета отримання позички може забезпечити її повернення. Без вказування мети надавались лише невеликі короткотермінові позички. Довготермінових позичок товариство могло видати не більше, ніж на половину основного капіталу, але при наявності довготермінових вкладів чи отриманих позик, могла відповідно збільшуватись сума довготермінових позичок. Позички видавались під довіру, запоруку членів чи сторонніх осіб або під заставу. Розмір відсотків за позичку встановлювався в залежності від розміру, терміну, призначення. По короткотермінових позичках проценти утримувались при видачі наперед за весь термін, по довготермінових – за період до наступного терміну сплати. В ошадно-позичкових та кредитних

товариствах був встановлений спрощений порядок стягнення позичок, які вчасно не повертались. Товариство мало право стягнути з позичальника або поручителя прострочену позичку без звернення до суду через поліцію або волосне правління, які зобов'язані були приступити до опису майна позичальника не пізніше семи днів з моменту отримання заяви від товариства.

За дорученням членів та за їх рахунок кредитні та ошадно-позичкові товариства могли виконувати посередницькі функції між ними та третіми особами, купуючи та продаючи товари для членів та від їх імені, виконуючи представницькі та агентські функції. В окремих випадках посередницькі операції могли проводитись за рахунок коштів товариства, але лише зі спеціально створених для цього фондів.

Представляє інтерес механізм розподілу доходу. Від отриманого товариством валового доходу віднімались витрати на управління та фінансові витрати (нараховані проценти на вклади та сплачені проценти за отримані кредити). Далі визначався розмір безнадійних позик, на суму яких зменшувався валовий дохід (формувався фонд покриття безнадійних позик). Чистий дохід, що залишався в кредитних товариствах після цього, розподілявся наступним чином [5, с. 249]: не менше 20% спрямовувалось в запасний і не менше 40% – в основний капітал товариства. Решту – загальні збори могли спрямувати у спеціальні фонди, на благодійні цілі або винагороду членів ради, правління та працівників товариства. В ошадно-позичкових товариствах із чистого доходу не менше 10% відраховувалось в запасний капітал. Решту – загальні збори могли спрямувати на збільшення основного капіталу, на додаткову винагороду членів правління та працівників товариства, на створення спеціальних фондів, на благодійні цілі, а також розподілити між членами відповідно паю кожного з них на початок року. При цьому, на пай (пайові внески) не могло нараховуватися більш ніж 10% річних, а якщо прострочені позички перевищували 5% суми всіх позичок, на пай нараховувалось не більше 6%. Якщо товариство мало позичений основний капітал, то до його повної сплати не менше 40% чистого доходу необхідно було відраховувати на формування власного основного капіталу.

Управління справами кредитного та ошадно-позичкового товариств покладалось на правління, раду та загальні збори. Якщо товариство було створено при сприянні земства, то земськими зборами або комітетом у справах земського господарства призначався опікун товариства. Йому

надавалось право отримувати інформацію про роботу товариства, проводити ревізію документів, брати участь у загальних зборах та головувати над ними.

Правління товариства створювалось для ведення всіх його справ: розробки внутрішніх правил та документів, приймання рішення про надання позичок, ведення посередницьких операцій для своїх членів, стягнення позичок, наймання та звільнення платних працівників тощо. Правління складалось не менше, ніж з 3-х осіб, які обирались загальними зборами таємним голосуванням терміном на три роки. Таким же чином обиралось не менше, ніж 2 кандидати для тимчасового заміщення відсутніх або вибулих членів правління. Передбачалась щорічна ротація членів правління (переобиралась 1/3 членів правління, в яких закінчився 3 – річний термін), але вони могли знову обиратись на наступний термін. Вибори голови правління здійснювались загальними зборами або самим правлінням. Один із членів правління виконував обов'язки скарбника (касира). Правління збиралось не рідше одного разу на тиждень. Його рішення і постанови заносились до спеціальної книги та підписувались всіма членами правління, які були присутніми на засіданні. Загальні збори закритим голосуванням могли призначити членам правління винагороду за роботу. Слід відзначити, що члени правління відповідали всім своїм особистим майном за збитки, завдані товариству їх неправильними діями чи рішеннями. Якщо ці дії були скоєні свідомо, члени правління могли бути притягнутими до кримінальної відповідальності.

Рада товариства складалась не менше, ніж з трьох членів та одного кандидата, обраних таємним голосуванням на три роки. Рада наглядала за дотриманням у товаристві статуту, законів, встановлених правил, фінансової дисципліни тощо. Вона перевіряла звіти, книги та документи, розглядала скарги членів, щомісячно перевіряла касу.

Загальні збори товариства – це вищий орган управління. Загальні збори затверджували правила та положення, розроблені правлінням по позичках, вкладах, заставах, посередницьких операціях, спеціальних фондах тощо; затверджували кошторис та звіти; приймали рішення про отримання позичок на збільшення основного капіталу; встановлювали розмір пайових внесків; розглядали інші питання, які не були закріплені в статуті та виникали в процесі роботи товариства. Загальні збори проводились не рідше, ніж один раз на рік. За ініціативою чиновника

Управління у справах дрібного кредиту, на якого було покладено нагляд за товариством, на вимогу 10% членів чи за рішенням правління могли скликатись позачергові збори. Повідомлення про скликання загальних зборів із вказаним порядком денним, окрім членів товариства, надсилалось опікуну, начальнику місцевої поліції та Управлінню у справах дрібного кредиту. Збори вважались правомочними, якщо на них були присутні не менше 10% членів. Кожен член товариства мав на загальних зборах лише один голос, який не міг передаватись іншим особам. Члени товариства-юридичні особи делегували на збори по одному представнику, який також мав один голос. Якщо в товаристві було більш ніж сто членів, замість загальних зборів могли скликатись збори уповноважених.

При ліквідації товариства здійснювалось стягнення всіх виданих позичок, продавалось майно товариства та проводились розрахунки із всіма кредиторами (банками, вкладниками тощо). Після цього членам ощадно-позичкових товариств повертались всі їхні паї та пайові внески. Основний, запасний та спеціальні капітали товариств не підлягали розподілу між членами або використанню виключно на їх користь. Ці кошти могли бути спрямовані лише на благодійні чи громадські цілі, а якщо збори товариства не приймали відповідного рішення – передавались на потреби дрібного кредиту.

Ощадно-позичкові товариства на території України, яка знаходилась у складі російської імперії, мало чим відрізнялись від “народних банків” Шульце-Деліча в Німеччині. Кредитні ж товариства в основі своїй мали модель Райфейзена, але з певними особливостями [1, с. 74]. За думкою Райфейзена, кредитні товариства повинні засновуватись без пайового капіталу. Відсутність вступних та пайових внесків робило вступ до товариства легким та відкритим для всіх бажаючих. Ця думка витримувалась і в статуті українських кредитних товариств. Але суттєвою відмінністю між німецькими та українськими кредитними товариствами було те, що перші, не маючи пайового капіталу, залишались незалежними та самостійно формували свої кошти для діяльності [4, с. 233]. Відсутність пайового капіталу в українських кредитних товариствах давало привід для встановлення державної опіки у формі державного кредитування та державного нагляду. Була створена цілісна, досить складна система кредитування товариств за рахунок коштів Державного банку та Державних ощадних кас. Ця система кредитування

була тісно пов'язаною із системою нагляду та постійного втручання державних чиновників у діяльність кредитних товариств.

Друга велика відмінність українських кредитних товариств від товариств Райфейзена – форма відповідальності. В райфейзенівських касах відповідальність членів по зобов'язаннях товариства була необмеженою, в той час як в українських – допускалась й обмежена відповідальність. На основі положення, закріпленого в зразковому статуті, як правило, встановлювалась одна форма відповідальності – обмежена подвійним розміром відкритого члену кредиту. Інші відмінності українських кредитних товариств від товариств Райфейзена були не досить суттєвими.

Таким чином, досвід історичних моделей української кредитної кооперації може бути успішно використаний у сучасних умовах при побудові національної системи кредитної кооперації. Перш за все, це стосується взаємовідносин держави та кредитної кооперації. Держава має допомогти становленню кооперативних організацій фінансової самопомоги населення. Цей процес має відбуватись за фінансової підтримки і при контролі з боку держави. Доцільним виглядає створення окремого державного органу для реалізації державної політики у сфері кредитної кооперації. По-друге, необхідно створити умови для розвитку в Україні кількох моделей кредитних кооперативів. Існуюча сьогодні єдина модель кредитного кооперативу – кредитна спілка – має певні недоліки і пристосована до діяльності лише в містах. По-третє, необхідно створити умови, щоб кредитні кооперативи мали можливість інвестувати тимчасово вільні кошти та надавати своїм членам додаткові послуги. По-четверте, необхідно розробити належну уніфіковану нормативно-правову базу для діяльності різних видів кредитних кооперативів. Перелічені вище заходи дозволять створити в Україні умови для розвитку кредитної кооперації і створення ефективної системи фінансової самопомоги населення.

Література

1. Анцыферов А.Н. Кооперативный кредит и кооперативные банки. – Харьков: Изд-во “Союз” Харьковского кредитного союза кооперативов, 1919. – 168 с.
2. Витанович І. Історія українського кооперативного руху // Товариство української кооперації. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.
3. Гончаренко В.В. Кредитні спілки як фінансові кооперативи: міжнародний досвід та українська практика. – К.: Наукова думка, 1997. – 240 с.
4. Гончаренко В.В. Кредитна кооперація. Форми економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні. – К.: Глобус, 1998. – 330 с.

5. Тотоміанц В.О. Сельскохозяйственная кооперация. –і С.-Петербург, 1908. – 380 с.

Стаття надійшла до редакції 31.05.2000 р.